

MANAS'IN DÜNYAYA GELİŞİNE GÖSTERGEBİLİMSEL BİR DENEME*

*Bilgenur USLU***

Öz: Destan, sözlü anlatım ürünü olarak folklor çalışmaları arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda destan, halkların geleneklerine yön verirken onların yaşayış tarzını da yansıtmaktadır. Destan, bu yolculuğunu gerçekleştirirken tarihin her ögesini bizlere verir. Bu yüzden destanlar, her yönü ile incelenmeye değer bulunmuştur. Kırgızların milli destanı olan *Manas*'ın anlam evrenini incelemek, yardımcı ve engelleyici öğelerden birer sonuç çıkarmak bu çalışmanın asıl amacıdır. Özellikle destan içindeki karakterlerin yönünü belirleyen unsurları çeşitli yöntemler ile incelemek, bu noktada önem arz etmektedir. Çünkü destana yön veren kahramanın doğuşu, sadece fiziksel değil kültürel olarak da birçok motife işaret eder. Bu çalışmada *Manas Destanı*'nın belirlenmiş bölümüne göstergebilim açısından bakılarak, kahramanın ve olayların bir çerçeve içinde incelenerek çözümlenmesi amaçlanmıştır. Kahramanımız *Manas*'ın doğuşuna göstergebilim kuramı ile bakılacak ve *Manas*'ın dünyaya gelişi, bu bakış açısıyla yorumlanacaktır. Genel kalıplar olarak Paris Göstergebilim Okulu diye anılan Algirdas Julien Greimas'ın ve Ferdinand Saussure'un yöntemleri benimsenmiştir. Bu çalışma, ana kahramanın doğuş mücadelesi üzerinde duracaktır. Çalışmamızda Sagımbay Orazbakov tarafından ulusal duyguları daha iyi bir şekilde aktarabilmek için hazırlanan ve başarılı bir şekilde rivayet edilen *Manas Trilogiası*'nın Abdülkadir İnan tarafından derlenen metni ele alınacaktır. Bunun yanında göstergeleri daha etkili biçimde göstermek için Cusup Mamay varyantından da yararlanılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Manas*, göstergebilim, destan, Greimas.

A Semiotic Essay on the Birth of Manas

Abstract: Epic holds an important place among folkloric works as a product of oral expression. At the same time, the epic reflects peoples' traditions and their way of life. In carrying out 'this journey', the Epic provides us every element of history. Thus, every aspect of epics were examined. The main purpose of this study is to investigate the universe of meaning in *Manas*, the national epic of the Kyrgyz and to draw conclusions from the auxiliary and preventive elements. Especially, it is important to examine using various methods, the elements that determined the direction of the character development in the epic since the birth of the hero who leads the epic points to many motives not only physical but also cultural. Considering the semiotics of the chosen part of the *Manas* epic, this study, aims to analyze the hero and the events within this frame. Thus, the birth of our hero, *Manas*, will be analyzed and interpreted based on the semiotic theory. The paper will follow the methodology of Algirdas Julien Greimas and Ferdinand Saussure,

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 22.03.2019 - 11.12.2019

** Öğr.Gör., İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, Türkiye. bilgenur_uslu@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3256-181X.

representatives of the so-called Paris Semiotics School. In our study, we will utilize the annotated edition of Sagimbay Orazbakov's *Manas Trilogy* compiled by Abdulkadir Inan. In addition, Cusup Mamay variant will be used to show more effectively the indicators.

Keywords: Manas, semiotics, epic, Greimas.

Giriş

Tarihin çeşitli devirlerinde farklı coğrafyalarda büyük devletler kurmuş olan Türk milleti, tarih boyunca geniş coğrafyalara dağılmıştır. Türkler; doğu-batı, kuzey-güney demeden dünyanın her noktasında bulunmuşlar ve hayatlarını devam ettirmişlerdir. Orta Asya Türk boylarından olan Kırgızlara ait *Manas Destanı*, dünyanın en köklü ve en uzun destanı sayılmaktadır. Bu uzunluğun ve köklülüğün sonucunda günümüze kadar gelebilen elliden fazla varyant olmuştur. Manas Destanı hakkında sayısız çalışma yapılmış; kimi zaman irdelenmiş kimi zaman ise içindeki motifler, sosyokültürel özellikler açısından incelenmiştir. Bu destanın *Manas*, *Semetey*, *Seytek*, *Alımsarık* ve *Kulunsarık* olmak üzere beş dairesi mevcuttur. Türklük bilinci açısından S. Orozbekov'un varyantı, diğerleriyle kıyaslandığında öne çıkmaktadır. Aynı zamanda Manas'ın doğuşu, bu varyantta daha çok işlenmektedir.

Bu çalışmada elliden fazla varyanttan Orozbekov'un üzerinde çalışıp, Abdülkadir İnan'ın derlediği metnin *Manas'ın Doğuşu* adlı bölümü ile yine Orozbekov'un özgün metni incelenecektir. Diğer varyantlara göre değişiklik gösterebilmektedir. Göstergibilimsel çözümleme; anlatının iç dünyasındaki Manas'a göre yapılacak, destanın anlatıcısı dikkate alınmayacaktır.

Çağdaş eleştiri kuramlarından biri olan göstergebilim, metni daha açık ve anlaşılır hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Bu yöntem, metnin içinde geçen her kelimenin bir anlam evreni mevcut olduğundan, metnin incelenmesi ve hatta içindeki yapının daha anlaşılır olması açısından önemlidir. Özellikle bu yöntemi tarihî metinlere uygulamak, ufuk açıcı olacaktır.

Çözümleme yaparken izleyeceğimiz yol; Manas Destanı'nın sınırlanmış bölümündeki göstergebilimsel öğeleri ayrıştırmak, kullanılan kelimelerden hareketle destanın anlam evrenine girmektir. Bu ayrıştırmayı göstergebilimin önde gelen isimlerinin metotlarıyla gerçekleştireceğiz. Metotlardan ilki, Greimas'ın *eyleyenler modeli* olacaktır. Greimas, metnin yapısını incelerken ilk işin metni kesitlere ayırmak olduğunu söyler. Kesitler daha sonra anlamsal ve yapısal düzlemde yorumlanacaktır.

Göstergebilim ve kavramları hakkında bilgi verildikten sonra destanlardaki kahramanların doğuşları hakkında bilgiler verilecek, bazı sözcükler irdelenecektir. Destanın tümüyle ilgili anlatı izlenceleri mevcut olsa da biz Manas'ın doğuşunu karakterler açısından irdelenmeye değer bulduk. Manas'ın

doğuşunun Kırgız coğrafyasına getirdikleri ve götördükleri çalışmamızda ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Destan anlatıcısının metnin doğuş yapısını inşa ederken bıraktığı anlam boşluklarını irdelemek ve metni farklı okumaya çalışmak, makalemizin bir diğer amacıdır.

1. Kuramsal Çerçeve ve Giriş Gözlemleri

1.1. Destan Türü ve Manas Destanı

Destan kelimesi, “Kahramanlık öykülerine verilen ad” ve “Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlar ile ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope” olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr, 21.09.2019). Destan türü, Türkoloji'nin en çok üzerinde durduğu ve incelediği alanlardan birisidir. Çünkü destanlar, bir sözlü edebiyat ürünü olarak kültürün taşıyıcısı konumundadırlar. Gelenek ve göreneklere açık bir şekilde içinde barındıran destanlar, oldukça zengin ve incelenmeye değer metin türleridir. Genellikle bir toplumun savaşı, kültürü, geçiş dönemleri ve varoluş mücadelesi üzerinde duran bu tür, yüzyıllardır varolan kültür unsurlarını içerisinde barındırmaktadır. Özkul Çobanoğlu, *destan* terimine ve bu terimle ifade edilen örneklerin çeşitliliğine dikkat çekmektedir. Aynı zamanda destanların kendi içerisinde çeşitlendiğini ve farklı isimlerle anılması gerektiğini de söylemektedir. Çobanoğlu'nun destan tanımı şöyledir:

Yeryüzünün ve kâinatın oluşumuna, kaostan kozmosa dönüşüm sürecine dair geleneksel dünya görüşlerinin ilk verileri olarak tanımlanabilecek olan mitlerden sonra ve çoğunlukla onların gölgesini ve çizgilerini bir çerçeve olarak taşıyan gerek kahramanların ve gerekse olayların akışıyla birlikte tarihe ait zamanlarda oluşmuş olayların hikâyesi inancıyla sözlü kültür ortamında ve yüz yüze bir iletişim bağlamında teatral çizgilere sahip bir biçimde anlatılıp nakledilen en geniş anlamıyla kahramanlık ana teması taşıyan eserdir (Çobanoğlu, 2003, s. 15).

Millî destan türünün örneklerinden biri olan Manas Destanı, yukarıda da bahsedildiği gibi bir öneme sahiptir ve bu yüzden araştırmamızın konusu olmuştur. Manas'ın doğuşunu incelemek ve konuya göstergibilimsel bir çerçeve çizmek, bu alan için önem taşımaktadır. Çünkü destanlar, içerik itibarıyla birer kahramanlık öyküsüdür. Bu kahramanlar genellikle olağanüstü şartlarda ve olağanüstü şekillerde doğmaktadırlar. Doğuş, neredeyse destanın tüm gidişatını belirlemektedir. Bu bağlamda Manas, olağanüstü doğuş temasıyla dikkat çekmektedir. Manas'ın dünyaya gelmesinde yönlendiriciler ve gelenekler de büyük önem taşırlar. Çalışmamızın uygulama bölümüne geçmeden önce çalışmanın teorik zeminini oluşturan göstergibilimi kuramını incelemek yerinde olacaktır.

1.2. Kuramsal Çerçeve

Edebî dilin incelenmesi ve aynı zamanda okurun bir sanatsal metinden ne derece anladığı, tarihten günümüze dek irdelenmiştir. Geçmişte oluşturulmuş metinlerle birlikte Antik Çağ'dan bugüne sanat eserleri, anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Platon, Aristo gibi büyük düşünürler bu konu üzerinde düşünülmüşlerdir.

Göstergebilim, metnin anlamlandırılmasını bilimsel bir metot hâlinde gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda metne duyuşsal betiler ile değil de bir fenbilimi titizliği içinde bakmaktadır. Eski çağlardan 19. yüzyıla kadar düşünürler, çeşitli sorularına farklı şekillerde yanıtlar bulmaya çalışmışlardır. Buldukları yanıtlar ile çeşitli edebiyat metinleri üzerinde yorumlama yapmışlar; metnin yapısını incelemişlerdir. Bunun yanı sıra sorularının cevaplarını metnin içinde değil de yazarın dünyasında aramaktadırlar. Moran'a göre ise sanatçı, sanatı ya duygu anlatımı olarak düşünüp sanatçıyı merkeze alır ya da sanat, dış dünyayı yansıtır diyerek edebiyatı açıklamak için tarihe, sosyolojiye ve politikaya yönelmektedir (Moran, 1994, s. 12).

Göstergebilim (*semiotics*), bir metni dilbilimsel ve anlambilimsel olarak derinlemesine inceleyen çağdaş bir eleştiri kuramıdır. Bu eleştiri kuramı, metnin yapısını ve anlam düzeyini daha iyi belirlemek açısından geliştirilmiştir. Mehmet Rifat, göstergebilimin doğal diller dışındaki dizgelerin anlamsal yapısını araştıran bir bilim dalı olduğunu düşünür (Rifat, 1990, s. 23). Saussure, bu kuramı ortaya atmadan önce dilbilim çerçevesinde eksiklik hissettiğini belirtmiştir. Rus biçimcilerin benimsediği “Yapısalcılık” kavramı da kaynağını Saussure'den almaktadır. Kendisinin dilbilim için öne sürdüğü görüşler o zamana kadar benzeri olmayan görüşler olmuştur. Kendisinin görüşleri günümüzde hâlen kullanılmaktadır. Alanına ilgiyle yaklaşan Saussure'ün görüşleri şu şekildedir: “Dil bir sistemdir ve sistem içerisindeki tek tek birimlerin kendi başına anlamı yoktur. İnsan için önemli olan sözlü dil yetisi değil bir dil kurma, ayrı ayrı göstergelerden örülü bir dizge yaratma yetisidir” (Saussure, 1998, s. 39).

İlerleyen yıllarda Saussure ile Peirce de bu anlamda çalışmalar yapmaya başlamıştır. Onun görüşleri daha çok mantık çerçevesine dayanır. Daha sonra Propp ve Greimas, göstergebilim alanında ufuk açarlar. V. Propp, masallar üzerine çalışmalarını sürdürür ve masalların temel yapısının kişinin eylemleri olduğunu öne sürer. Greimas'ın bu bilim adamları içinde ayrı bir yeri vardır. O, göstergebilimini özerk bir bilim hâline getirmiştir. Greimas'ın eleştiri biçiminde nesnelere arası karşıtlık/özdeşlik bağıntısı bulunur. Bu iki düzlem de gösteren ve gösterilenle şekillenir. Greimas, hikâye içinde eylem gerçekleştiren her özneyi isimlendirmiş, bir kuram çerçevesinde metotlarıyla çözümlemeye çalışmıştır. Ayrıca diğerlerinden farklı olarak, çevresel verilerden yararlanarak salt metne ulaşmaya çalışır. Türk dilbilimcilerinden Mehmet Rifat, Greimas ve bazen de Rus biçimcilerine dayanarak metinleri kesitlere ayırıp tahlil eder. Greimas'ın başlı

başına bir okul olduğunu düşünür (Erkman, 2005, s. 26). Tahsin Yücel ise *Yapısalcılık* adlı kitabında Vladimir Propp için şöyle der:

Rus halk masallarında otuz bir işlev saptayıp kişilerin bu işlevlere göre eylem alanlarıyla tanımladıklarını kesinledikten sonra söz konusu masalları yedi tür kişi içeren bir anlatı olarak tanımlar.(..) Greimas ise işi eyleyen sorunu olarak ele almaktadır (Yücel, 2005, s. 108).

Bu söyleme göre eylemi gerçekleştiren kişi, hikâyeyi de şekillendirecektir. Greimas, Propp'un metodunun sonuçlarını geliştirir. Göstergibilim, metnin doğru yorumlanması için bir mucize niteliğinde olmuştur. Edebî metin, teorik bir zemine oturtulmuştur. Böylece metnin anlam evreni, sadece genel bir gözlem ile değil ayrıntılı biçimde analizler çerçevesinde incelenmiştir. Biz, çalışmamızda Greimas'ın metodik yaklaşımından yararlanacağız.

2. Yöntem ve Metnin Çözümlemesi

Manas Destanı'nın anlam evrenine ulaşmayı çabalayan bu çalışmada doküman incelemesi yapılmış ve çalışmamıza en uygun varyantlar bulunmuştur. Göstergibilimsel inceleme açısından metnin anlaşılabilir özellikte olması çalışmamızda bize kolaylık sağlayacaktır. Belirlenmiş bölüm aralığı kendi içerisinde incelendikten sonra kesitlere ayrılmıştır. Greimas'ın çözümleme yöntemine göre ilk yapılması gereken, metni daha iyi kavrayabilmek için metnin kesitlere ayrılmasıdır. Bu kesitleri bir olayın başlangıcı-sonu ya da tiyatro perdesinin kapanması gibi düşünebiliriz. Çalışmamızda izleyeceğimiz yollar ve kesitler, bir edime bağlı olarak gelişecektir. Durum incelemesinde *edim*, göstergibilimin tabanını oluşturmaktadır. Her anlatı metni bir başlangıç durumunu, bir bitiş durumunu ve birinci durumdan ikinci duruma geçişi sağlayan dönüştürücü edimi gerektirir.

3. Manas'ın Doğuşu ve Göstergeler

3.1. Manas Destanı'nın Adı Üzerine

Okurun destan (epic) ile ilgili ilk izleniminin oluşmasında başlığın büyük etkisi mevcuttur. Destan, bunun yanında metnin türü olarak da okuyucu üzerinde etkilidir. *Destan* kavramıyla birlikte okur, izlenimini ve anlam evrenini bu kurallara göre ayarlamaktadır.

Türkçeye *destan* olarak geçen kelimenin kökeni Farsça *déstān*'dir. Destanlar, bir milletin tarihî geçmişini anlatırken sadece bunu yapmakla kalmaz aynı zamanda bir milletin ya da bir toplumun kültürünü, örf ve adetlerini de yansıtır. Bunların dışında toplumların renk kullanımından giyinme ve yeme-içme alışkanlıklarına kadar geniş bir kapsamda okuyucuyu bilgilendirebilir. Günümüzde destan kavramı, bilinen tarihî devirlerde toplumların başlarından geçmiş büyük bir savaşı, afeti ve milleti zor durumdan kurtaran kahramanın hayatını anlatan epik eserler ile saz şairlerinin, sosyal, tarihî ve mizahî konularda söyledikleri

manzumeler olarak anlaşılabilir (Kaya, 2006, s. 105). İnceleyeceğimiz metnin başlığının epik türde olması, okuyucuya bir kahramanlık mesajı vermektedir ve destan kavramı, okuyucunun ilk göstergesini bulmasında etkili olmaktadır. Köprülü'ye göre bu destana daha sonradan Nogay ve Kalmuk halklarının menkıbeleri de girmektedir (Köprülü, 2004, s. 184). Bu hususta Manas, destan özelliklerinin tümünü bünyesinde barındırmaktadır.

Destan kavramının çağrışım alanına baktığımız zaman aşağıdaki şemayı görebiliriz:

Şekil 1

Okurun ilk görevi, destanın adını okuduğunda başlayacaktır. Çağrışım alanı, okuyucunun başlığı okumasından itibaren oluşmaktadır ve okurun beklentisini düzenlemektedir. Metnin tümü (izlem) oluşurken, bu ad dikkate alındığında Manas'ın doğuşunun irdelenmesi çalışmamız açısından gerekli olacaktır. Yazınsal metinlerin fiktif olması nedeniyle bir muamma olması okuyucunun aklında var olsa da okur, çağrışım alanından yararlanır ve düş gücünü buna göre hazırlar. Çağrışım alanının aynı zamanda bir gösterge olduğu da söylenebilir.

3.2. Manas'ın Dünyaya Gelişinde Yüzey Yapı ve Unsurlar

Giriş, gelişme ve sonuç gözlemlerini daha iyi anlamak ve kahramanımızın doğuşuna hakim olmak için metni tamamıyla yansıtmak sağlıklı olacaktır. Manas'ın dünyaya gelişi, Abdülkadir İnan'ın hazırladığı metinde şu şekilde kısaltılarak anlatılmıştır:

Cakıp'ın büyük derdi çocuğunun yokluğu idi. Bir gün bu derdini şöyle anlatıyordu: 'Her cinsten hayvan sahibi oldum. Mal mülkümde beş paralık haram yok. Fakat elimden tutup ölümünden sonra 'Vay babacığım!' diye ağlayacak, yüzünü parçalayacak bir evladım yok. Ne talihsiz, bahtı kötü adam imişim!' diye göz yaşlarını tutamadı, hıçkırığa hıçkırığa ağlamakta devam etti.

Büyük hatun Çıyırđı kocasının ağladığını görüp ‘Sana ne oldu? Ne sırrın var? Söylesene!’ diye sordu. Cakıp dedi: ‘Seninle evlendiğim, tam on dört yıl oldu. Sen belini sağlam bağlamadın, bir çocuk doğurmadın. Mezarlı yerleri, yatırları ziyaret edip elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmadın, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istemedin. Çocuksuz kadın, dul kadın, kısır kadın, odun olmaktan başka bir faydası olmayan meyvesiz ağaçtır.’ dedi. Bu sözlerle karşı ne diyeceğini bilemeyen Çıyırđı kadın odasına gidip başını yastığa koyup ağladı ve nihayet uyudu.

Yanında yatan Cakıp biraz sonra uyanıp Çıyırđı'yı da uyandırıp gördüğü düşünüyü anlattı. Yine Cakıp'ın ikinci karısı Bakdevlet de bir düş gördüğünü ve düşleri yordurmak için düğün ziyafet yapmak gerektiğini söyledi.

Cakıp gördüğü rüyayı tabir ettirmek için ziyafet hazırlattı. Atlar, develer, koyunlar kesti. Ulu toy kıldı. Bayyegit adlı bir ihtiyar Cakıp ve Bakdevlet Hatun'un gördükleri düşün manasını açıkladı. Bu rüyaya göre ‘Çıyırđı Hatun bir erkek, bir kız doğuracak. Bakdevlet Hatun da ikiz erkek çocuk anası olacak.’ dedi. Cakıp bu tabirleri duyar duymaz sevincinden ağladı.

Bu ziyafetten bir müddet sonra Çıyırđı Hatun her türlü yemekten tiksinti duyarak hiçbir şey yemez oldu. ‘Pars yüreği yemek istiyorum.’ diye tutturdu. Aradılar, taradılar, nihayet bir avcının öldürdüğü parsın yüreğini bulup yedirdiler.

Çıyırđı Hatun dokuz ay sonra bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bakdevlet Hatun ise ikiz erkek çocuk anası oldu. Cakıp Bey'in sevincine payan yoktu (İnan, 1992, s. 6).

Manas'ın doğuşunun anlatımında ilk sözceden itibaren Cakıp'ın bir şikayeti mevcuttur. Bu şikayet durumu okuyucuya aktarılırken zaman ve uzamdan bahsedilmemektedir. Sadece uzun zamandır çocuk sahibi olmadığı anlatılır. Biz zaman ve mekân hakkındaki bilgiyi, metnin geri kalanından (diğer kesitlerden) biliyoruz. Bunun haricinde metinde bulunan olağanüstü göstergeler de bize metin hakkında çok şey söylemektedir. Zaten başlıca bir olağanüstü gösterge sayılan Manas'ın doğumu, ayrıntılarıyla ele alınmalıdır. İnan'ın ele aldığı metinde olağanüstü göstergelere dikkat çekmek gerekirse Manas'ın kahramanlığının daha başlamadan ebeveynlerinde bir olağanüstülük yarattığını söyleyebiliriz. Cakıp, on dört yıldır çocuk sahibi olamadığından dert yanmaktadır. Bunu yaparken de özellikle “her türlü mala ve mülke” sahip olduğunu vurgular. Cakıp'ın sözlerindeki bu vurgulardan biz bu on dört yılın, toprak kurup daha çok zenginleşmek için kendilerine ve halklarına ayırdıkları vakit olduğunu anlamaktayız. Çıyırđı'nın yıllardır çocuk sahibi olamaması, okurun gözünde zaten bir soru işareti oluşturmaktadır. Manas'ın doğumunun anlatı izlencesinde olay, anne (Ö1) ile baba (Ö2) arasındaki tartışma ile başlar. Bu tartışma edimi de gerçekleştirecektir.

Bunun yanı sıra Cakıp Han'ın Çıyırđı Hatun'u ibadetlerini yerine getirmedeği ve ilahî güce başvurmadığı için suçladığını da görmekteyiz:

Sen belini sağlam bağlamadın, bir çocuk doğurmadın. Mezarlı yerleri, yatırları ziyaret edip elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmadın, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istemedin. Çocuksuz kadın dul kadın, kısır kadın, odun olmaktan başka bir faydası olmayan meyvesiz ağaçtır (İnan, 1992, s. 13).

Bu söylencede kutlu yerler, elma ve pınarlar göze çarpmaktadır. Göstergibilimsel açıdan bakacak olursak elma, Adem ve Havva'dan beri cinselliği ve doğurganlığı sembolize etmektedir. İlk büyük günah olmasının da Manas'ın doğuşuna etkisi olmaktadır. Aynı zamanda akan su, ırmak ya da herhangi bir dinamik (hareketli) su, yine kadının doğurganlığı ve bereketi ile ilgilidir. Dikkat çeken bir nokta ise Kırgızcada *Çıyır* kelimesinin "patika" anlamına gelmesidir. Patikalar, meyve ve verim açısından zayıftır. *Çıyır* adının buradan geldiği düşünülmektedir. Metnin bu bağlamında bazı zıtlıklara başvurulur. Aynı zamanda *Çıyır*di; evliyalara gitmemiş, elmalıkta (yerlerde) yatmamıştır. Yani *Çıyır*di, geleneklere ve inanışlara uygun hareket etmemiştir. Cakıp Han, metin içerisinde bundan şikayetçidir. Tarihi çağlardan itibaren Anadolu sahasında kadınların doğurganlığı, *bereket* olarak algılanmıştır. Şüphesiz Kırgız sahasında da aynısı mevcuttur ve bu zıtlıklar Altay sahası için de geçerlidir. Kadın ve ağaç imgeleri arasında bağlantı kurulmaktadır ve çocuksuz kadın, meyvesiz bir ağaca benzetilmektedir.

Kısırlık	Doğurganlık
Verimsiz	Elverişli
Huzursuzluk	Refah

Şekil 2

Naciye Yıldız'ın Radloff'tan derlediği varyantta ise Manas, elinde kan ile doğar. Bu kanlı doğuşa A. İnan, "Büyük kahramanlar elinde kan tutup doğarlar." (İnan, 1954, s. 86) yorumunu getirmiştir. Fuzuli Bayat'a göre de olağanüstü kahramanların tıpkı sıradan bir insan gibi dünyaya gelmesi, aynı fiziksel ve ruhsal özellikleri taşıması mümkün değildir (Bayat, 2013, s.148). Naciye Yıldız ise kan ile doğan kahramanların sadece kurtarıcılık özelliği ile değil, kan dökücülerin de kan ile doğduğu yorumunu getirmiştir (Yıldız, 1954, s. 342). Daha sonra Manas daha beşikteyken kükremeye başlamaktadır ve kâfirleri yeneceğini söylemektedir. Manas'ın elinde kan ile doğumu şu şekilde gerçekleştir:

Anadan canı düştüğünde
Koyun bağı gibi kara kan
Sağ elinde bulunan,
Göz kapağı yüksek, kaşı alçak
Gözü kızıl, yüzü sarı
Kanlı doğan Er Manas (Yıldız, 1954, s. 17)

Manas'ın doğum izleğinde kan ve yağ vardır. (Bu kan ve yağ, çoğu varyantta yer almamaktadır.) Kan, şüphesiz kahramanlık göstergesidir. Bunun da etkisiyle Manas'ın neredeyse tüm hayatı er meydanında geçmiş, hayatını bir milletin varoluş mücadelesine harcamıştır. Diğer elindeki yağ ise yine bolluk, bereket göstergesidir. Manas, halkını aç bırakmaz ve onları refaha kavuşturur. Manas'ın hayatında ve savaşlarında *kan* ve *yağ* göstergeleri etkili olmuştur. Bu doğum ilişkilerinin niteliğine bakacak olursak:

Yağ	Kan
Bolluk, Bereket,	Savaş, Mücadele, Erlik
Refah, esenlik, tokluk	Düşman için esensizlik, acı ve kasvet

Şekil 3

Bunun dışında Manas'ın doğumunda dikkat edilmesi gereken diğer göstergeler rüya ve duadır. Manas'ın doğuşu, Cakıp'ın duasından sonra bir rüya ile haber edilir.

Raffoff'un varyantına baktığımızda Cakıp Han'ın duasının şu şekilde verildiğini görürüz:

Ey Huda Taala yar olsa!
Çırçı'nın kursağında
Erkek bala var olsa
Bunun belini sağlam boğdursam
Bu Çırçı'dan erkek bala doğurtsam (Yıldız, 1954, s. 17).

Cakıp'ın Çıyırđı'ya siteminden sonra anlatıya yeni bir eylem girmiştir. Cakıp ve Bakdöölöt'ün düş görmesinden sonra Manas'ın doğuşu başlamıştır ve anlatıya¹ gelen bir *esenlik* söz konusudur. Bu rüya ile birlikte aile içindeki kasvetli hava dağılır. Metin incelemesinde mutlak değişim, bir göstergenin anlatıya girişi ile olur. Okuyucunun metni daha iyi yorumlamasını sağlamak açısından edimi göstermek önemlidir. Mehmet Rifat bu konuyu şöyle özetlemektedir:

Her insanın hem kendi kendisiyle, hem bir başka insanla, hem de dünyayla, değişik düzlemlerde kurduğu ilişkileri en yalından en karmaşığa uzanan bir görünüm içinde sunabilecek anlatılar, yaratıldıkları an, yine insanlar tarafından, ama bu kez başka bir konumdaki, başka bir açıdaki, başka bir statüdeki insanlar tarafından algılanmaya, dolayısıyla kavranmaya başlar. Böylece, çözümleme, kavrama, yorumlama, açıklama, eleştiri, vb. sözcüklerle adlandırılan yeni bir üretim süreci devreye girer. (Rifat, 2009, s. 21).

¹ *Anlatı* kavramını, “gerçek ya da hayalî olayların değişik gösterge dizgeleri aracılığıyla anlatılması” olarak kullanıyoruz.

Anlatıdaki edimi ve değişimi şu şekilde gösterebiliriz:

<u>Cakıp'ın huzursuzluğu > Düş görülmesi/yorumu> Cakıp'ın mutluluğu</u>		
Esensizlik	EYLEM	Esenlik

Şekil 4

Bu edim destanın tüm sahnelerinde de etkilidir. Manas'ın sadece doğumu değil yaşayışı da inişli çıkışlı olması açısından göstergebilimsel açıdan incelenmeye değer niteliktedir.

Rüya motifi, destan ve hikâyelerde birçok şeyin göstergesi sayılmaktadır. Bizim inceleyeceğimiz anlatıda da rüya görülmesi aslında bir devri başlatır: Altmış yaşına gelen Cakıp, baba olacaktır. *Rüya*, Manas Destanı içinde önemli bir yer tutmaktadır ve sadece doğuş bölümüne değil, tüm destana hâkim olacaktır. Rüya ve bunların yorumları kahramanların davranışlarına etki eden ve gelecekte haber veren bir motif olduğundan çok fazla karşımıza çıkmaktadır (Yıldız, 1954, s. 34). Manas'ın doğuşu ile birlikte Bakdölet Hatun da ikiz erkek çocuk sahibi olmaktadır (Bu diğer varyantlarda farklılık göstermektedir.). Bu da Manas'ın yine birlik ve bereket ile doğduğunun göstergesidir. Rüya, Manas'ın doğumu için *yardımcı eyleyen* göreviyle metne girmiştir. Belki de gerçekleşen doğumdaki en büyük etken, bu düşler olmaktadır çünkü Manas, annesinin rahmine düşene kadar olay örgüsünde hiçbir olağanüstülük göze çarpmaz. Bu motif aynı zamanda Cakıp'ın da ilahî gücüne işaret eder.

3.3. Manas'ın Dünyaya Gelişinin Dönüşüm Sözceleri ve Eyleyenleri

Eyleyenler	Eyleyensel Rol	Açıklama
Cakıp Han	Özne 1 (Ö1)	Manas'ın doğumunda Cakıp, eyleyenlerin ilkidir. 14 yıldır çocuk sahibi olamamıştır.
Çıyırda Hatun	Özne 2 (Ö2)	Çıyırda Hatun Manas'ın doğumunda hem özne hem de engelleyicidir. (Aşağıda engelleyici olarak yer alacaktır.) Çünkü, Cakıp Han'a göre o belini sağlam bağlamaz, elmalıkta yatmaz. İbadetlerini yerine getirmez.
Bakdölet Hatun	Özne 3 (Ö3)	Manas dünyaya gelirken, o da çocuk doğurmaktadır. Bu kahramanın bereketli doğumundan kaynaklanmaktadır.
Manas	Nesne 1 (N1)	Destan, Manas'ın doğumu ile şekillenecektir. Manas, ulaşılması gereken bir nesne konumundadır. Çünkü o, ülkeyi kâfirlerden kurtaracaktır ve refah sağlayacaktır.

Çocuk Sahibi Olma İsteği, Saygınlık	Gönderen 1 (G1)	Cakıp Han'ın çocuk sahibi olma isteği, Manas'ın dünyaya gelişindeki baş unsurlardandır. 14 yıldır çocuk sahibi olamayan Cakıp, yardımcı unsurlar ile birlikte hareket edecektir. Manas'ın dünyaya geliş öyküsünü bu istek ve saygınlık etkileyecektir.
Düşler, Dua	Yardımcı 1 (Y1)	Rüya ve dualar, Manas'ın dünyaya gelişi için önem taşımaktadır. Cakıp Han'ın en büyük yardımcı unsuru düşleri ve ibadetleridir. Bu doğrultuda her şey gerçekleşir ve ak sakallı ile Manas müjdelendir.
Çıyırdı Hatun	Engelleyici 1(E1)	İbadetlerini yerine getirmemesi sebebiyle Manas'ın doğuşunda engel niteliği taşımaktadır.

Şekil 5

Manas Destanı'nda anlatıcı, dış öyküselidir. Yani destan içinde gerçekleşen her olay, üçüncü bir şahıs tarafından anlatılır. Biz, Greimas'ın *eyleyenler modelini* Manas'ın doğuşunda uygularken Özne 1 (Ö1) eyleyenini Cakıp olarak aldık. Çünkü Cakıp, bir çocuk için ilk adımı atandır. Aynı zamanda eyleyensel anlatıda Manas için düşte birini görevlendiren kavram veya kişi olmadığından gönderici eyleyeni bulunmamaktadır. Bu yüzden göndericiyi Cakıp Han'ın çocuk sahibi olmasına bağlayabilmekteyiz. Cakıp Han, halkına hizmet edip topraklarını zenginleştirirken çocuk sahibi olamamıştır. Ayrıca onun erkek bir çocuğa sahip olmak istemesi tesadüf değildir. Masal ve destanlarda erkek çocuk, “güç” ve “kudret” göstergesi sayılmaktadır. Manas'tan sonra oğlu Semetey de savaş meydanlarında annesi Kanıkey'in yardımlarını görür (Akyüz, 2010, s. 169).

Bu kesitte Manas'ın doğuşunun engelleyicisini Çıyırdı Hatun olarak belirleyebiliriz. Çünkü Cakıp'ın duası ve siteminin belirleyicisi olarak sorun, Çıyırdı'nın yapması gerekenleri yapmamasıdır. Destanda ve diğer varyantlarında bunun için geçerli bir sebep belirtilmemiştir. Cakıp Han'ın on dört yıl boyunca çocuk sahibi olamamasının sebebi; savaşlar, mal mülk kazanımı, halka hizmet vb. şeyler olabilir. Manas (N1), anlatının nesnesi konumundadır çünkü annesi, babası ve onların eylemleri ona ulaşmak için anlatıya sokulmuş durumdadır. Manas'ın doğuşu, destanın yüzeysel okunmasından sonra halkı için kurtuluş niteliği de taşımaktadır. Manas'a ulaşma yolunda görülen rüyalar ve Cakıp'ın Tanrı'ya duası, Yardımcı 1 (Y1) olarak anlatıya girer. Çünkü rüya da Tanrı'ya yakarış da Manas'ın ana rahmine düşmesinde etkindir. Bizim inceleyeceğimiz anlatıda Cakıp, baş kahraman olarak alınacaktır. Kesite onun gözüyle bakmak, çalışma açısından daha iyi olacaktır. Bunun için onun bildiklerine ve anlatıcı tarafından nasıl yorumlandığına bakacağız. Metindeki temel dönüşüm, Cakıp'a bağlıdır.

Anlatı izlencesindeki eyleyenler grubunun sözdizimsel anlatı yapısı olarak tanımlanabilecek temel söz gruplarını saptayabilmek için aşağıdaki değerlendirmeyi yapabiliriz.

3.3.1. Zaman ve Uzam

Destanda okuyucuya doğrudan yansıtılan bir zaman dilimi yoktur. Destanın ve Manas'ın doğuşunun Altay'da olduğu söylenmektedir. Anlatının başlangıcı Cakıp Han'ın bir gün Çıyırdı Hatun'a bağırması ile verilir. Öncesinde ise Kırgızların Çin ve Kalmuk halklarıyla olan savaşlarından bahsedilir. Bunun tarihini tahminî 11. yüzyıl olarak vermektedirler. Isık Gölü civarı da destanda çok büyük bir yer tutar. Kırgızların önemli kültür mirasına sahip olan bu coğrafya, hâlâ daha büyük önem taşımaktadır. Manas Destanı'nın varyantlarında da bu coğrafyalardan bahsedilmektedir.

Anlatıcı dış öyküsel olduğundan anlatı, zaman ve uzam gözetmemektedir. Destanların temel unsurlarından biri olan savaş, yine bu anlatıda çok büyük bir yer kaplamaktadır. Zaten Manas'ın doğuşu, düşmanlardan isminin saklanması da yine bu doğrultuda gerçekleşir. Aslında burada coğrafyanın büyük bir yeri vardır çünkü komşu ülkeler ile savaş hâlinde olan Kırgızlar için güvenlik önemlidir. Manas'ın adının saklanmasında ve ad alınmasında rüya yorumu değerli sayılmalıdır. Komşu milletler Manas'ı öldürmesin diye kendisine “Çoncindi (Dev Aptal)” denilmesi de anlatıda ayrıca dikkat çeken bir özellik olmaktadır. Bu yüzden *uzam*, üzerinde durulacak ayrı bir konu olmaktadır. Manas'ın doğuşu, tamamen komşu milletler ile rekabete bağlı olduğundan Kırgız topraklarının güvenliği Manas'a bağlanmaktadır. Kahramanımız topraklarını hayatı boyunca korur ve onun için savaşır. Bunu bir cümleye indirgeyecek olursak Manas'ın doğuşundan itibaren Kırgız toprakları rahat bir nefes almış ve esenlik kazanmıştır. Bunun sonucunda ise Kırgız topraklarının ve halkının güvenliği Manas'a bağlı olmaktadır. Manas'ın doğumu ile birlikte gelen toprakların korunması durumunu bir şekil ile inceleyecek olursak:

Manas'ın varlığı ≈ Kırgız halkının güvenliği ≈ Esenlik durumu

Manas'ın yokluğu ≈ Kırgızların güvensizliği ≈ Esensizlik durumu

şeklinde açıklanabilir. Öznelerin ve nesnenin konumunu da anlatıcı belirler. Yani aslında anlatıya dahil olan bir “egemenlik” motifi de vardır. Bu egemenlik kavramını, *edim* olarak değerlendirmek mümkündür. Zaman ise anlatıda bir eyleyen görevinde bulunmamaktadır. Varyantlarda ve metnin yazıya geçirilmesinde de farklılıklar bulunduğundan zaman için bir belirleyici gösterilmemektedir.

3.4. Dönüşüm Sözceleri ve Manas'ın Doğuşuna Genel Bakış

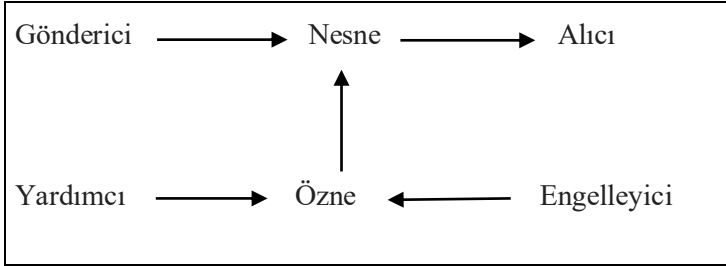
1. Başlangıç Durumu: Cakıp Han'ın çocuk sahibi olmak istemesi ve bunun için on dört yıldır bekliyor olması.

2. Temel Dönüşüm (Edim Sözceti): Cakıp'ın Çıyırda Hatun'a sitem ederek bağırması, bağırduğu günün akşamında Cakıp'ın ve Bakdöölöt'ün düş görmesi. Bu düş yorumlatıldığında ise çocuk sahibi olacaklarını öğrenmeleri.

3. Sonuç Durumu (Bağlaşımsal Durum Sözceti): Manas'ın dünyaya gelmesi ve halkını kurtarması. Esenlik.

Bu sözcelere göre Kalmuk ve Çin halklarının sonu hazırlanmaktadır. Tüm bu olanların altında “intikam” yatmaktadır. Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi anlatının oluşabilmesi için başlangıç durumu ile bir sonuç durumunun ve bunlar arasındaki dönüşümü sağlayacak “dönüştürücü” öznenin varlığı gerekmektedir. Manas'ın doğuşunda dönüştürücü unsurlar, *rüya* ve *dua* öğeleridir. Manas, ülkesinin ve halkının kaderini değiştirdiğinden o da bir dönüştürücü durumundadır.

3.5. Eyleyenler Örnekçesi

Şekil 6. Greimas'ın Eyleyenler Örnekçesi 1 (Kıran, 2011, s. 148)

Eyleyen kelimesi, bir anlatıda fiilen gerçekleştirilmiş bir eylemi işaret eder. Sözcenin değişmesi için de herhangi bir hareket yeterli olmaktadır. Eyleyen, anlatıya etkin ya da edilgen biçimde katılabilmektedir. Greimas'ın eyleyenler modelinde “eylem” büyük bir yer kapladığından bu sadece insan değil, herhangi bir nesne de olabilmektedir.

Bu eyleyenler modeli doğrudan doğruya Özne'nin ulaşmayı amaçladığı ve Gönderen ile Gönderilen arasında bir iletişim birimi olarak konumlanan Nesne çevresinde odaklanır. Özne'nin isteğiyle Yardım eden ile Karşı çıkanın anlatıda oynayacakları rollere (yaptırımlara) göre biçimlenir (Rifat, 2009, s. 74).

Tabloyu daha iyi anlayabilmek için şemamızdaki kavramlara bakacak olursak:

Gönderici: Eksikliği duyulan nesnenin bulunması için özneyi görevlendirip anlatıyı başlatandır.

Nesne: Eksikliği duyulan, aranılan şeydir.

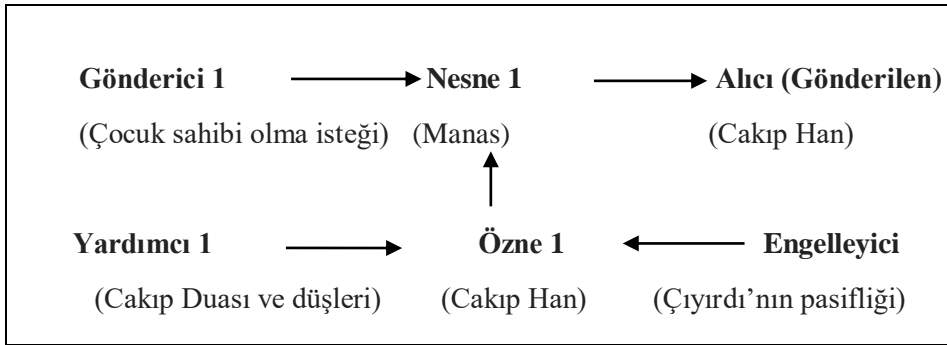
Alıcı: Öznenin elde ettiği nesneyi sonunda alan ve yaptıkları için özneyi ya ödüllendiren ya da cezalandıran eyleyen.

Yardımcı: Anlatıda özneye nesnesini bulması konusunda her türlü yardımda bulunan eyleyen.

Özne: Göndericinin, bulunmasını istediği nesneyi elde edip, alıcıya teslim eden kahraman.

Engelleyici: Öznenin nesneyi bulmasını engellemeye çalışan eyleyen.

Bu durumda Cakıp'ın çocuk sahibi olmak istemesini ve edim sözcisini şemada gösterecek olursak şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Şekil 7

Anlatı İzlenesi [A_i]: Cakıp, Manas'a ulaşmayı başarır. Bu başarı, Cakıp Han'ın halkının da kurtuluşu sayılmaktadır. Manas'ın dünyaya gelişinin anlatı izlenesinde Cakıp, Manas'a ulaşmayı başarmıştır.

$$[A_i = (\text{Ö}1 \cup N1) \longrightarrow (\text{Ö}1 \cap E1)]$$

4. Manas'ın Dünyaya Gelişinin Başlangıç ve Sonuç Durumunun İncelemesi

Manas'ın doğumunda bazı temel kavramlara ve etkenlere başvurarak bir anlatı izlenesi oluşturduk. Temel dönüşüme baktığımızda Manas'ın yani Nesne 1 konumundaki varlığın tesadüfi bir şekilde var olmadığını görmüş olduk. Olağanüstü doğum, destanların içinde olan bir motif olsa da metnin yapısında bulunan göstergeler, metnin yeniden okunması açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında metinde yer edinmiş bazı zıtlıklar da mevcuttur. Manas dünyaya gelmeden önce ana kahraman, Cakıp Han'dır. Destanın başında

çocuksuzluğu ile *kimliksiz* kalan bir Çıyırđı Hatun (Özne 2) vardır. Bunlar, anlatının girişinde mutsuz ve esensiz konumundadır. Metnin aslında bu durum belirtilirken altmış yaşında çocuk sahibi olan Cakıp, mutlu olur ve *bereket* motifi metinde kullanılır. Göstergebilimsel bir okuma yapıldığında metinde Manas'ın olağanüstü doğuşunun tesadüf olmadığı gösterilmektedir. Aynı zamanda istediğine kavuşan Özne 1, hareketsiz durumdaki Özne 2 ile bir tartışma içinden çıkarlar. Esenlik durumu da Manas ile birlikte gelir. Rüya ve dua motifleri de göstergebilimsel göz ile bakılması gereken unsurlar içindedir. Şüphesiz Manas'ın doğuşunda en etkin roller, Cakıp'a ve de düşü gören kişilere aittir. Hatta düş ve dua gibi soyut varlıklar da büyük rol oynamaktadır. Cakıp'ın çocuk sahibi olma isteği, metinde açıkça belirtilirken Çıyırđı'nın isteği daha örtük olarak verilmektedir. Bütün bu kişilerin, varlıkların yanı sıra anlatıcı konumunda olan birinin de olduğunu unutmamak gerekmektedir. Dış kişi, metni anlatmakta ve okuyucuyu yönlendirmektedir.

Sonuç

Türk dünyası açısından büyük önem taşıyan Manas Destanı, başlangıcından sonuna kadar motifler çerçevesinde büyük önem taşımaktadır. Biz oluşturduğumuz bu çalışmada Kırgızların millî destanı olan Manas'ın doğuşunu A. J. Greimas'ın öncülüğündeki Paris Göstergebilim Okulu'nun geliştirdiği göstergebilim kuramına bağlı kalarak incelemeye çalıştık. Bunun haricinde destanın içindeki “doğuş” kavramından ve doğumun destan içerisindeki yerinden bahsettik.

Manas'ın doğuşu, destan içerisinde düşünöldüğünden daha fazla önemli olmaktadır. Çünkü kahramanın doğuşu, tüm destanı etkileyen ve sonucu da belirleyen bir göstergeler bütünüdür. Destanda anlatılan kahramanların birbirleriyle olan ilişkilerinde hem “ikili karşıtlıklar” hem de “gönderen-engelleyici” öğeleri birlikte ele alınmaktadır. Bu öğelerin sayesinde Manas'ın doğuşunu çözümlmek, okuyucunun metni bir nevi “yeniden okuma”sını sağlamaktadır. Kahramanın doğuşu aynı zamanda bir millet barışı, huzuru ve esenliği de getirmektedir. Manas'ın doğuşu sadece ailesine değil, sahip olduğu topraklara da mutluluk getirir. Manas, hayat yolculuğuna başlarken doğumu açısından birçok engelleyici ve destekleyici unsurları bünyesinde barındırmaktadır. *Kan* ve *yağ* unsurları, Manas'ın doğuşunun asıl tipolojisini belirlemektedir. Çünkü Manas doğunca hem halk doymaktadır hem de kahramanımız, düşmanları ile adilce savaşmaktadır. Bunun yanında Manas adına engel olmak isteyen birçok kişilik de destanda yerlerini alırlar. Manas'ın doğuşu, Kalmuk ve Nogay halklarını doğrudan engellemektedir. Şüphesiz bu unsurlar, ana izleğimiz olan Manas'ın doğuşunun en büyük göstergebilimsel çözümlü niteliğindedir. Kahramanımızın doğuşuna bu semboller çerçevesinde ve daha önce üzerinde durulmayan bu metotla bakılması, tarafımızca gerekli ve yararlı bulunmuştur.

Çağdaş eleştiri metotlarından olan göstergebilim, metnin daha iyi irdelenebilmesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle halkbilimi alanında incelenmesi gereken birçok metin mevcuttur. Kahramanların asıl mahiyetinin belli olması için yazılan destanlara her açıdan bakılmalı ve destanlar metotlara uygun hâlde incelenmelidir. Destanlarda dikkat çeken “doğuş” teması ise yeniden okunması gereken bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Göstergebilim metodu özellikle tarihî metinlerin irdelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır ve metnin asıl mahiyetini semboller ile birlikte ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman, destanın tüm bölümlerine göstergebilim çerçevesinden bakmak gereklidir.

Çağdaş eleştiri metotlarından olan göstergebilim, metnin daha iyi irdelenebilmesi açısından önem taşımaktadır. Destanlarda dikkat çeken bu “doğuş” teması ise yeniden okunması gereken bir tema olmaktadır. Manas’ın doğuşunu irdelemek, hem çağdaş kuramlara yeni bir yöntem getirmek hem de Kırgızların geleneklerini, göreneklerini ve kültür birikimlerini daha iyi anlamak açısından yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Akyüz, Ç. (2010). Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi. *Mukaddime Dergisi*, 1(1), ss. 169-180.
- Çobanoğlu, Ö. (2010). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erkman, F. A. (2005). *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- İnan, A. (1954). *Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*. İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.
- İnan, A. (1992). *Manas Destanı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, M. (2006). Ergenekon Destanı'ndan Yararlanan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (5), ss. 105-123.
- Kıran, A. (2011). *Yazınsal Okuma Süreçleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Köprülü, M. F. (2004). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Moran, B. (1994). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Rifat, M. (1990). *Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları*. İstanbul. Düzlem Yayınları.
- Rifat, M. (2009). *Göstergebilimin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Saussure, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yıldız, N. (1954). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, T. (2005). *Yapısalcılık*. İstanbul: Can Yayınları.